

Ο ΔΥΪΣΤΙΚΟΣ ΚΑΙ Ο ΕΚΛΕΚΤΙΚΙΣΤΙΚΟΣ ΣΥΝΤΗΡΗΤΙΣΜΟΣ
ΤΗΣ ΕΠΤΑΝΗΣΙΑΚΗΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗΣ ΔΙΑΝΟΗΣΕΩΣ

I

Τὸ ἀντικείμενο τοῦ φιλοσοφικοῦ στοχασμοῦ ἐδῶ καὶ δυόμισυ χιλιά-
δες χρόνια συλλαμβάνεται μέσ' ἀπὸ τὰ ἀναπόφευκτα ἀντίστοιχα πρίσματα
τῶν δύο κορυφαίων ἐλλήνων φιλοσόφων, τοῦ Πλάτωνος καὶ τοῦ Ἀριστο-
τέλους καὶ ἀπὸ τὶς προεκτάσεις των, ἤτοι, τὰ κοινὰ των σημεία, τὶς
ἀντιθέσεις των, τὸν ἐκχριστιανισμό των, τὸν ἐξευρωπαϊσμό των, τὶς
παραλείψεις των καὶ τὴν «καθαρότητά» των. Οἱ προεκτάσεις αὐτές, ποῦ
μποροῦν εὐκόλα νὰ πολλαπλασιασθοῦν, προήλθον ἀπὸ τὶς ἐκάστοτε ἐπι-
καιροποιήσεις τῶν συνειδήσεων καὶ ἀπὸ τὶς ἐκτιμήσεις, τὶς προτιμήσεις καὶ
τὶς διαθέσεις, γενικώτερα, τῶν συνειδήσεων αὐτῶν. Ἔτσι ὁ φιλοσοφικός
στοχασμός, μὲ τὴν διαδικασία τῶν επικαιροποιήσεων, δὲν ἐπέτυχε μόνον
στὸ νὰ συνδέσει τὸ ἀντικείμενό του, δηλ. τὸν πλατωνισμό καὶ τὸν
ἀριστοτελισμό, ὑπὸ τὴν εὐρύτερη ἔννοια, πρὸς τὰ ἄμεσα ὁ συνειδητοποιοῦ-
μενα προβλήματα καὶ τὶς ἀνησυχίες τοῦ ἀνθρώπου, ἀλλὰ καὶ νὰ καταστή-
σει τὸ ἀντικείμενο αὐτὸ κάτοπτρο καὶ μέτρο τῶν ἐκάστοτε διαθέσεών του.
Αὐτὸ θὰ γίνει, νομίζομε, φανερὸ ἀπὸ τὴν παρουσίαση καὶ τὴν ἐκτίμηση τῆς
φιλοσοφικῆς προσφορᾶς τριῶν ἐπτανησίων στοχαστῶν: τοῦ Δαμωδοῦ, τοῦ
Βουλγάρεως καὶ τοῦ Πέτρου Βράϊλα-Ἀρμένη. Γιά τὴν καλύτερη ὁμως
ἐκτίμηση τῆς προσφορᾶς τῶν τριῶν αὐτῶν στοχαστῶν εἶναι ἀπαραίτητο νὰ
γνωρίσωμε, ἔστω καὶ δι' ὀλίγων, τοὺς δύο ἀκραίους φιλοσοφικοὺς τύπους,
δηλαδὴ τὸν φιλελεύθερο πλατωνισμό καὶ τὸν ἄκρο ἀριστοτελισμό ἢ
σχολαστικισμό, καθότι ὁ ἐπτανησιακὸς συντηρητισμὸς ἐκινήθη μεταξὺ τῶν
δύο αὐτῶν ἀκραίων θέσεων.

Ὁ πρῶτος ἀκραίος τύπος, ὁ φιλελεύθερος πλατωνισμός, ἦταν ὁ
κάπως φυσικώτερος φορέας τῆς ἐθνικῆς συνειδήσεως τῶν Βυζαντινῶν.
Στὴ βυζαντινὴ φιλοσοφία γενικώτερα, καθ' ὃ μέτρο ἡ ἴδια διέφυγε τὴν
καθαρῶς θεολογικὴ ἐμπνευση, ἐπικρατοῦσε ὁ τύπος αὐτοῦ τοῦ πλατωνι-
σμοῦ.¹ Οἱ περίοδοι τοῦ πνευματικοῦ φιλελευθερισμοῦ καὶ τῶν πατριωτικῶν
ἐξάρσεων συνέπεσαν πρὸς τὴν ἀκμὴ τοῦ πλατωνισμοῦ.² Τὸ ἀποκορύφωμα
τῆς κινήσεως αὐτῆς ἦταν ὁ «ὕμνος πρὸς τοὺς Ἕλληνας» ποῦ «συνέθε-
σε» ὁ σοφὸς τοῦ Μυστρᾶ, Γ. Γεμιστὸς Πλήθων, ὁ «μακαρισμένος» αὐτός

1. Λ. Κ. Μπαρτζελιώτη, *Ἡ κριτικὴ τοῦ Ἀριστοτέλους παρὰ Πλήθωνι* ὡς ἑκφρασις τοῦ
ἀντιαριστοτελισμοῦ κατὰ τὸν ΙΕ' αἰῶνα, Ἀθῆναι, 1980, σ. 23.

2. Ε. Μουτοπούλου, «Αἱ ρίζαι καὶ αἱ παροῦσαι διαστάσεις τῆς συγχρόνου ἐλληνικῆς
φιλοσοφίας», *Φιλοσοφικοὶ προβληματισμοί, Ἀναδρομαὶ καὶ ἀναδομήσεις*, Ἀθῆναι, 1978, τ. 2,
σ. 371.

πού ἐτόλμησε νὰ σηκώσει στοὺς ὦμους του «τὸ συντριμμένο ναὸ τῶν Ἑλλήνων»: «Ἐσμέν γάρ οὖν ὦν ἡγεῖσθῃς τε καὶ βασιλεύετε, Ἕλληνες τὸ γένος, ὡς ἡ τε φωνὴ καὶ ἡ πάτριος παιδεία μαρτυρεῖ». ³ Στὰ ἴδια πλαίσια θὰ πρέπει νὰ τοποθετηθοῦν καὶ οἱ «Φυσικοὶ ὕμνοι» (*hymni naturales*) τοῦ Μιχαὴλ Μαρούλλου Ταρχανιώτη, μιᾶς σημαντικῆς φυσιογνωμίας τῆς ΙΕ' ἑκατονταετίας. Ἡ θρησκεία τὴν ὁποία ἐξυμνοῦσε ὁ Μάρουλλος, ἦταν ἡ θρησκεία τῶν ἀρχαίων προγόνων. Αὐτὴν ἐβλεπε ὡς μέσον ἀναβιώσεως τῆς ὑποδούλου Πατρίδος. «Ὁ Μάρουλλος», γράφει, ὁ Δ. Ζακυθνός, «δὲν ἐξύμνησεν, ὡς συνήθως, τὰ ὠραῖα σύμβολα τῆς ἀρχαίας θρησκείας καὶ τοὺς Ὀλυμπίους διὰ τὴν ὠραιότητα καὶ τὴν γαληνότητα, ἀλλ' ὡς σύμβολα ζωντανά, εἰς τῶν ὁποίων τὴν ἀναβίωσιν εἶχε, φαίνεται, πιστεῦσαι». ⁴ Τέλος, τὸν Πλάτωνα ἐκάλεσε καὶ ὁ κρητικὸς φιλόλογος καὶ ποιητὴς Μουσοῦρος στὸν «Ὑμνον πρὸς Πλάτωνα» κατὰ τὸ τέλος τοῦ ΙΕ' καὶ τὶς ἀρχὲς τοῦ ΙΣΤ' αἰῶνος, γιὰ νὰ εἰσέλθει στὰ εὐδαίμονα ἀνάκτορα τοῦ πάπα Λέοντος τοῦ Ι' γιὰ νὰ ἰδῇ τοὺς πολλοὺς θαυμαστὲς του, «ἄνδρας ἐφιεμένους παντοίων ἀρετῶν, τερπνοὺς καὶ σώφρονας ἐταίρους τοῦ ἐπιγείου Διός». Ὁ ποιητὴς ἀνεμνήσθη τῆς ἀρχαίας ἀρετῆς διὰ νὰ πληξεί ἐκ τῶν ἔνδον καίρια τὸν ἐχθρόν, καὶ γιὰ νὰ βοηθήσει τὸ ἐν δουλείᾳ εὐρισκόμενο γένος τῶν Ἑλλήνων ὥστε αὐτὸ νὰ ἰδῇ τὴν ἡμέρα τῆς ἐλευθερίας, τὸ «φέγγος ἐλευθερίας». Καὶ ἐπειδὴ ὁ ποιητὴς γνωρίζει τὴν πώση τῶν πλατωνικῶν σπουδῶν καὶ τῶν ἑλληνικῶν γραμμάτων, γενικώτερα, κατὰ τὴν διάρκειά τῆς τουρκοκρατίας, καὶ γιὰ νὰ μὴ ἀποσβεσθῇ ἐξ ὀλοκλήρου «τὸ σφζόμενον ἐτι τῶν Ἑλλήνων λόγων», ὑπόσχεται νὰ στείλει στὸν Πάπα «οὐκ ὀλίγους ἐκ τε Κρήτης, ἐκ τε Κορκύρας καὶ τῶν παραθαλασσίων τῆς Πελοποννήσου... νεανίσκους». ⁵

Ἡ ἐπτανησιακὴ φιλοσοφικὴ διάνοησις ἐτήρησε στάση ἐπιφυλακτικότητος ἐναντι τοῦ φιλελεύθερου αὐτοῦ πλατωνισμοῦ· παρόμοια ὁμως στάση ἐτήρησε καὶ ἐναντι τοῦ ἀντιστοίχου φιλοσοφικοῦ τύπου, τοῦ ἄκρου ἀριστοτελισμοῦ καὶ σχολαστικισμοῦ.

Ὁ ἀντίθετος πρὸς τὴν φιλελεύθερη πλατωνικὴ κίνηση πόλος εἶναι ὁ σχολαστικὸς ἀποχρώσεως ἀριστοτελισμός, τοῦ ὁποίου οἱ ἐκπρόσωποι προσπαθοῦσαν νὰ δείξουν ὅτι ὁ Ἀριστοτέλης συμφωνεῖ κατὰ πάντα πρὸς τὴν χριστιανικὴ διδασκαλία. Ἡ ἀφετηρία τῆς κινήσεως αὐτῆς τοποθετεῖται στὴ Δύση, μὲ τὴν ἀναγνώριση τοῦ Ἀριστοτέλους, ὑπὸ τῆς δυτικῆς ἐκκλησίας. Ἡ στροφὴ ὑπὲρ τοῦ Ἀριστοτέλους προκλήθηκε κυρίως ἐξ αἰτίας τῶν μεταφράσεων τῶν σπουδαιοτέρων ἔργων του ἐκ μέρους τῶν

3. Γ. Γεμιστοῦ Πλήθωνος, «Πρὸς τὸν βασιλεῆ Ἐμανουήλ ὁν περὶ τῶν ἐν Πελοποννήσῳ πραγμάτων», ἐκδ. Σ. Λάμπρου, *Παλαιολογία καὶ Πελοποννησιακά*, (τ. 1-4, Ἀθήναι, 1912-1930), τ. 3, σ. 247.

4. Δ. Α. Ζακυθνοῦ, *Μεταβυζαντινὰ καὶ Νέα Ἑλληνικά*, Ἀθήναι, 1978, σ. 287.

5. Émile Legrand, *Bibliographie Hellénique ou description raisonnée des ouvrages publiés en Grec par des Grecs aux XVe et XVIe siècles*, (Paris, 1885-1906), τ. Ι, σ. 148.

Ἀράβων⁶ και ἐξ αἰτίας τῶν πρωτοβουλιῶν ποὺ ἀνέλαβαν ἀντιστοίχως ὁ Ἀλβέρτος καὶ ὁ Θωμᾶς ὁ Ἀκρινάτης, νὰ προσαρμόσουν κατὰ τὸ δυνατόν τὴν ἐκκλησιαστικὴ διδασκαλία πρὸς τὴν ἀριστοτελικὴ φιλοσοφία. Ἡ προσπάθεια αὐτὴ ἀπεκλήθη σχολαστικισμός, τοῦ ὁποίου τὸ κυριώτερο μέλημα ἦταν ἡ διάκριση καὶ ὁ ἀμοιβαῖος συμβιβασμός τοῦ λόγου καὶ τῆς πίστεως.⁷

Στὸ Βυζάντιο οἱ περίοδοι ἀκμῆς τοῦ ἀριστοτελισμοῦ συνέπεσαν μὲ τις περιόδους τῶν μεγάλων συμβιβασμῶν. Ἡ ἀντιπροσωπευτικώτερη περίοδος αὐτοῦ τοῦ εἴδους εἶναι ἐκείνη ποὺ διεφάνη λίγο πρὶν ἀπὸ τὴν πώση τοῦ Βυζαντίου καὶ ποὺ ἄρχισε μετ' αὐτὴν ὑπὸ τὴν ἡγεσίᾳ τοῦ Σχολαρίου, εἰσηγητοῦ τοῦ ἄκρου ἀριστοτελισμοῦ καὶ τοῦ ἀριστοτελίζοντος σχολαστικισμοῦ στὴν Ἀνατολικὴ Ὁρθόδοξη Ἐκκλησία. Οἱ διαθέσεις τοῦ Σχολαρίου, ἐντελῶς ἀντίθετες πρὸς ἐκείνες τοῦ Πλήθωνος, εἶναι ἐκδηλες στὴν ἀπάντησή γιὰ τὴν ταυτότητά του: «Ἕλλην ὦν τῇ φωνῇ, οὐκ ἂν ποτε φαίην Ἕλλην εἶναι διὰ τὸ μὴ φρονεῖν ὡς ἐφρόνουν ποτὲ οἱ Ἕλληνες, ἀλλὰ ἀπὸ τῆς ἰδίας θέλω ὀνομάζεσθαι δόξης. Καὶ εἴ τις ἔροϊτό μοι τίς εἰμί, ἀποκρινοῦμαι χριστιανὸς εἶναι»⁸. Ὁ Πλήθων καὶ ὁ Σχολάριος ἀποτελοῦν τίς δύο χαρακτηριστικὲς μορφές τῶν ἀντιθέτων ἰδεολογικῶν τάσεων στὸ Βυζάντιο – καὶ στὴ Δύση.

Οἱ ἐπτανήσιοι στοχαστές, ὡς φορεῖς εἴτε τοῦ συντηρητικοῦ ἀριστοτελισμοῦ εἴτε τοῦ ἐκλεκτικιστικοῦ πνεύματος, ἀπέφυγαν τίς ἀκραῖες θέσεις τοῦ φιλελεύθερου πλατωνισμοῦ καὶ τοῦ σχολαστικισμοῦ, καὶ ἀκούθησαν τὴν μέση συντηρητικὴ ὁδὸ, ἀναζητώντας τὸ αὐθεντικὸ ἐλληνικὸ μέσω τοῦ εὐρωπαϊκοῦ. Σ' αὐτὸ συνέβαλαν, χωρὶς ἀμφιβολία, ἡ γεωγραφικὴ θέση τῆς Ἐπτανήσου καὶ οἱ διασυνδέσεις της μὲ τὸν ἐλλαδικὸ καὶ μὲ τὸν εὐρωπαϊκὸ χῶρο.

6. Ἕνας ἀπὸ τοὺς πρωτεργάτες τῆς μεταφραστικῆς δραστηριότητος γύρω ἀπὸ τὸν Ἀριστοτέλη ὑπῆρξε ὁ Ἰάκωβος ὁ Βενετός, ἐπονομαζόμενος «Graecus», ὁ ὁποῖος ἔλαβε μέρος στὴν πρεσβεία τῆς Κωνσταντινουπόλεως τοῦ 1136 ὑπὸ τὸν Havelberg. Τὸ ἔργο τοῦ σκαπανέως αὐτοῦ τοῦ ἀριστοτελισμοῦ δὲν ὑπῆρξε ἐφήμερο, ἀλλὰ κατὰ τὸν Δ.Α. Ζακυθινό (μν. ἔργ., σσ. 188-189), «ἐδημιούργησε τὴν κρηπίδα τῶν σπουδῶν στὰ νέα πεδία τῆς φιλοσοφίας». Καὶ ἐπειδὴ ὁ ἐλληνίζων κληρικός Ἰάκωβος διέδωσε στὶς Σχολές τῆς Γαλλίας, τῆς Ἀγγλίας καὶ τῆς Γερμανίας κείμενα ἀπὸ τὸν «πλοῦτο τῶν Σχολῶν τῆς Κωνσταντινουπόλεως», ἐπειδὴ «ὑπῆρξε ἕνας οὐσιώδης κρικός τῆς ἀλύσεως, ἡ ὁποία ἔφερε τὰ ἔργα τοῦ Ἀριστοτέλους καὶ τὴν ἀριστοτέλειον σχολαστικὴν τῆς ἀρχαίας Ἑλλάδος μέχρις ἡμῶν», γιὰ ὅλα αὐτὰ ὀφείλει νὰ περιληφθῇ μετὰ τῶν Βενετῶν σοφῶν τοῦ δωδεκάτου αἰῶνος». Πβ. L. Minio-Paluello, Giacomo Veneto e l' Aristotelismo Latino: ἐν Α. Pertusi: *Venezia e l' Oriente fra tardo medioevo e rinascimento*, fondazione Giorgio Cini, centro di cultura e civiltà, Venezia, 1966, σ. 74.

7. E. Gilson, *La Philosophie au Moyen Age*, τ. 2, Paris, 1976, σ. 755.

8. Πβ. Γενναδίου τοῦ Σχολαρίου, «Ἐλεγχος τῆς Ἰουδαϊκῆς νῦν πλάνης», *Ἀπαντα τὰ Εὐρισκόμενα (Oeuvres complètes de Gennade Scholarios, Publiée pour la première fois par L. Petit, X. A. Sideridis et Martin Jugie*, τ. 3., Paris, 1930, σ. 253.

II

Ἡ δημιουργικὴ συμβολὴ τῶν Ἑπτανησίων στὴν περιοχὴ τῆς φιλοσοφίας εἶναι ἔντονη κατὰ τὴν Ἱταλικὴ ἀναγέννηση, ἰδιαίτερα ἀπὸ τὸ πρῶτο ἡμισυ τοῦ ΙΔ' αἰῶνος μέχρι τὰ μέσα τοῦ ΙΣΤ' αἰῶνος, ὅταν δηλαδὴ οἱ ἀμοιβαίως ἐπιδράσεις Ἑπτανήσου καὶ Δύσεως εἶχαν φθάσει στὸ ὑψηλότερο σημεῖο. Στὶς ἀρχὲς ὅμως τοῦ ΙΣΤ' αἰῶνος, μὲ τὴν ἐμφάνιση τοῦ πρῶτου Κορυθαλλισμοῦ, ἐκδηλώνονται ἐπίσημα καὶ οἱ πρῶτες διυστικές τάσεις μεταξὺ τῶν φιλοσοφούντων, τάσεις οἱ ὁποῖες συνήθως εἶναι ἐπακόλουθα ἐνὸς συντηρητισμοῦ, καὶ οἱ ὁποῖες, στὴν περίπτωσι αὐτῇ, ἐπηρέασαν ἀποφασιστικὰ τὴν ἐπτανησιακὴ συνείδηση. Ὁ νεοαριστοτελικὸς συντηρητισμὸς ὁ ὁποῖος ἀναζητοῦσε ἐπίμονα ἓναν γνήσιο καὶ αὐθεντικὸ Ἀριστοτέλη, ἐρχεται αὐτομάτως σὲ ἀντίθεση πρὸς τὸν παραποιημένο Ἀριστοτέλη τοῦ μεσαιωνικοῦ ἀριστοτελισμοῦ, χριστιανικοῦ καὶ ἀραβικοῦ. Ἐν τῷ μεταξὺ, οἱ ἀντισχολαστικὲς παρεμβάσεις καὶ οἱ νέες μεθοδολογικὲς ἐπαγγελίες τοῦ Bacon καὶ τοῦ Descartes, καθιστοῦν τὸ ἐν λόγῳ διῆρισμὸ ἐντονώτερο. Τὰ νησιὰ τῆς Κεφαλληνίας καὶ τῆς Ζακύνθου, τὰ ὁποῖα ὁ Κορυθαλεὺς ἐπεσκέφθη τὸ 1620 καὶ τὸ 1621 ἀντιστοιχῶς,⁹ καὶ στὰ ὁποῖα ἐδίδαξε φιλοσοφία, εἶχαν τὴν εὐκαιρίαν νὰ γνωρίσουν ἀπὸ κοντὰ τὴν ἔντασι αὐτῇ.

Τὰ ἀποτελέσματα τοῦ ἐπτανησιακοῦ συντηρητισμοῦ εἶναι περισσότερον ἐμφανῆ κατὰ τὸν ἐπόμενον αἰῶνα, ὅταν, «ἡ ἐγκύκλιος παιδεία ἀκμάζει, ἡ φιλοσοφία διδάσκεται, ἡ μαθηματικὴ ἀκούεται, οἱ διδάσκοντες αὐξάνουν... Ἕνας Βούλγαρις Εὐγένιος εἰς τὸ Βυζάντιον, ἓνας Θεοτόκης Νικηφόρος εἰς τὴν Κέρκυραν, ἓνας Ζορτούλλιος Νικόλαος εἰς τὸν Ἀθῶνα, εἶναι αἱ πρῶτοι λογάδες, ἄξιοι καὶ οἱ τρεῖς νὰ συγγράφουν καὶ νὰ παραδίδουν μὲ ἀκρίβειαν πᾶσαν ἐπιστήμην».¹⁰ Ὅλοι αὐτοὶ καὶ «πολλοὶ ἕτεροι», κατὰ τὴ μαρτυρίαν τοῦ Μοισιόδακος, ἐφθάναν στὴν Ἱταλία, «ἐν Παταβίῳ», γιὰ νὰ καταρτίσουν ἑαυτοὺς καὶ τοὺς ὁμογενεῖς των, γιὰ νὰ ἀποδώσουν «τὰ ἀριστεία τῇ ὄντως φιλοσοφίᾳ.... ἀτύφωτοι ὑπὸ τοῦ Ἀριστοτελισμοῦ, ἐπὶ αἰρέσει, ἐπὶ μαθήσει ἰδίᾳ τῆς ὄντως καλλιεργητέας φιλοσοφίας...».¹¹ Οἱ σπουδάζοντες στὴν «Φραγγιά» ἦσαν, γιὰ τοὺς «ἀριστοτελικοσχολαστικούς», οἱ «ἀθεζόντες» νεωτεριστὲς ποὺ ἐκλόνιζαν τὴν πίστιν. Οἱ ἐναντίον τῶν «νεωτερικῶν» αἰχμὲς ἀνάγκασαν τὸν Ἰωσήπου Μοισιόδακα¹² νὰ ὑπεραμυνθῇ τῶν νεωτεριστικῶν τάσεων τονίζοντας ὅτι στὴν «Φραγγιά ἐσπούδασαν ἄνδρες τοῦ κύρους ἐνὸς Βουλγάρως, ἐνὸς

9. Πβ. G. P. Henderson, *The Revival of Greek Thought 1620-1830*, Albany, State University of New York Press, 1970, σ. 17.

10. Πβ. Ἰ. Μοισιόδακος, Πρόλογος ἐν *Ἠθικῇ Φιλοσοφίᾳ μεταφρασθεῖσα ἐκ τοῦ Ἱταλικοῦ Ἰδιώματος*, Venice, 1761.

11. Πβ. Ἰ. Μοισιόδακος, *Ἀπολογία*, Βιέννη, 1780, σ. 33.

12. Α. Ἀγγέλου, Πρόλογος ἐν Ἰ. Μοισιόδακος *Ἀπολογία*, «Ἑρμῆς», Ἀθῆναι, 1976, σ. πη' (Νέα Ἑλληνικὴ Βιβλιοθήκη).

Θεοτόκη, και παλαιότερα ενός Κορυδαλέως, ενός Ἀλεξάνδρου Μαυροκορδάτου και άλλων πολλών». ¹³ Οἱ συντηρητικὲς θέσεις τῶν νεοαριστοτελιστῶν γίνονται, σύμφωνα μὲ τὰ ἀνωτέρω, ἐμφανεστερες. Πρόσθετη ἐπιβεβαίωση τοῦ γεγονότος αὐτοῦ ἔχομε καὶ ἀπὸ τὴν θεώρηση πίστεως τοῦ λόγου. Ἡ εὐρωπαϊκὴ καὶ εὐρωπαϊζουσα συντηρητικὴ συνείδηση δὲν διακρίνει ἀπλῶς ἀλλὰ καὶ διαχωρίζει τὴν πίστη ἀπὸ τὸν λόγο. «Ἡ πίστις ἡμῶν τῶν χριστιανῶν», γράφει ὁ Μοισιόδαξ, «εἶναι ὅλη ὀλικῶς μυστηριώδης καὶ δὲν ἐπιδέχεται διαίτησιν οὔτε περιπατητικὴν οὔτε νευτωνικὴν...». ¹⁴

Τρία παραδείγματα ἐπικαιροποιήσεων τοῦ τύπου αὐτοῦ ἐκ μέρους ἀντιστοιχῶν ἐπτανησίων φιλοσόφων θὰ καταστήσουν σαφέστερες, πρῶτον τὶς φιλοσοφικὲς ἐκείνες ἀντιθέσεις, καὶ δεύτερον τὶς δυιστικὲς καὶ συντηρητικὲς θέσεις τῶν φιλοσόφων αὐτῶν.

III

1) Ὁ συντηρητικὸς δυῖσμός τοῦ Δαμωδοῦ (1678 ἢ 1679-1752) ἐκδελώνεται σὲ πολλὰ ἐπίπεδα. Στὴ διαμόρφωση τοῦ μετέπειτα συντηρητικοῦ του δυῖσμοῦ συνετέλεσαν ἡ εὐρωπαϊκὴ του μόρφωση (ἐσπούδασε στὸ Φλαγγινιανὸ Φροντιστήριον καὶ στὸ Πανεπιστήμιον τῆς Παδούης, ὅπου τὸ 1721 ἔλαβε τὸ δίπλωμα τοῦ διδάκτορος τῆς Νομικῆς) ¹⁵ καὶ ἡ πρῶτῃ συντηρητικὴ του στάση ἐναντὶ τοῦ ἐλληνικοῦ πνεύματος καὶ τοῦ χριστιανισμοῦ. Συγκεκριμένα, ἐνῶ δέχεται τὴν ἀριστοτελικὴν φιλοσοφίαν, καὶ ἰδιαίτερα τὴν ἀριστοτελικὴν ἠθικὴν, ὡς βάση τοῦ συστήματός του, ἀπορρίπτει τὴν ἀριστοτελικὴν ἔννοια τῆς εὐδαιμονίας ὡς τοῦ ὑψίστου ἀγαθοῦ, καὶ ἀντ' αὐτῆς προτιμᾷ τὴν χριστιανικὴν ἔννοια τῆς μακαριότητος. ¹⁶ Τὴν χριστιανικὴν ἔννοια τῆς μακαριότητος προεικονίζει καλύτερα, κατὰ τὸν Δαμωδόν, ἡ φιλοσοφία τοῦ «θείου» Πλάτωνος, ὁ ὁποῖος «εἰς τὴν ἀπόκτησιν τοῦ Θεοῦ τίθῃσι τὴν μακαριότητα, καθὼς καὶ ἡμεῖς οἱ Χριστιανοί». ¹⁷ Τελικὰ ὅμως ὁ αὐθεντικὸς Ἀριστοτέλης, τὸν ὁποῖον ὁ Δαμωδὸς ἐγνώρισε στὴν Πάδουαν, ὑποτάσσεται στὴν πίστη: «δεῖ προηγεῖσθαι τὴν πίστιν ὡς Δέσποιναν, καὶ ἀκολουθεῖν ὡς δούλην τὴν φιλοσοφίαν». ¹⁸ Ὁ ὀρθόδοξος αὐτὸς χριστιανικὸς συντηρητισμὸς σαφῶς ἀπομακρύνει τὸν Δαμωδὸ ἀπὸ τοὺς Σχολαστι-

13. Πβ. Ἱ. Μοισιόδακος, *Ἀπολογία, ἐνθ' ἑαυτῷ*, σ. 152.

14. Πβ. αὐτόθι. Πβ. Λ. Μπενάκη, «Ἀπὸ τὴν ἱστορία τοῦ μεταβυζαντινοῦ Ἀριστοτελισμοῦ στὸν Ἑλληνικὸν ὥρον», *Φιλοσοφία* 7 (1977) 425.

15. Πβ. Γ. Κοζάκη-Τυπάλδου, «Βικέντιος Δαμωδός», *Ἑστία*, 23-24 (1887) 565.

16. Πβ. Β. Δαμωδοῦ, *Σύνοψις ἠθικῆς φιλοσοφίας, ἐν Νοελληνικῇ Φιλοσοφίᾳ*, ἐκδ. ὑπὸ Ε. Παπανούτσου, Ἀθῆναι, 1959, σσ. 127-128 (Βασικὴ Βιβλιοθήκη, τ. 35). Πβ. G.P. Henderson, *μν. ἐργ.*, σ. 31.

17. Πβ. Β. Δαμωδοῦ, *Σύνοψις ἠθικῆς φιλοσοφίας, ἐνθ' ἑαυτῷ*, σ. 128.

18. Πβ. Τοῦ Αὐτοῦ, *Θεολογία. Προόμιον εἰς τοὺς μαθητάς*, ἀνέκδ. Χφ. τῆς Βιβλ. Ἱακωβάτων Ληξουρίου, φ. 6.

κούς πού, κατ' αὐτόν, διδάσκουν ἓνα μεῖγμα «ὕψηλοτάτων ζητημάτων», καὶ λίαν περιέργων διαλέξεων...», καὶ πού εἶναι ἄνδρες «σοφιστικοί» καὶ «ἐριστικοί».¹⁹

Ἐξ ἄλλου, οἱ ριζικές καινοτομίες πού ὁ Δαμῳδὸς εἰσήγαγε, δηλαδή ἡ νέα μέθοδος διδασκαλίας καὶ ἡ νεοελληνικὴ γλῶσσα, φαίνεται νὰ σχετίζονται ἄμεσα πρὸς τὶς φιλοσοφικές καὶ φιλογολικές του σπουδές στὴν Βενετία. Ἐκεῖ τοῦ ἐδόθη ἡ εὐκαιρία νὰ γνωρίσει ἀπὸ κοντὰ τὴν κίνηση τῶν φιλοσοφικῶν ἰδεῶν καὶ νὰ ἐμβαθύνει στὰ νεώτερα φιλοσοφικά συστήματα, τὰ ὁποῖα μὲ τὶς πρωτοτυπίες ἐνὸς Bacon καὶ ἐνὸς Descartes, εἶχαν ἀνοίξει νέους ὁρίζοντες στὸ ἀνθρώπινο πνεῦμα κατὰ τὸν 12' αἰῶνα. Στὸ ἴδιο μέρος, ἥδη ἀπὸ τοὺς τελευταίους αἰῶνες τοῦ Βυζαντίου, καλλιεργεῖται ἡ νεοελληνικὴ γλῶσσα εἰς βάρος τῆς λογίας. «Οἱ Ἕλληνες τῆς διασπορᾶς μὲ ἐπίκεντρο τὴν Βενετίαν εἶχον ἀναγνωρίσει τὴν σημασίαν μιᾶς ἰγλώσσης ἀνταποκρινομένης εἰς τὰ σύγχρονα αἰτήματα τῆς παιδείας».²⁰ Ἀσφαλῶς οἱ καινοτομίες αὐτὲς ἀντετίθεντο πρὸς τὸ ὑφιστάμενο σύστημα διδασκαλίας καὶ πρὸς τὴν συντηρούμενη, ἀπὸ τοὺς λογίους καὶ τὴν Ἐκκλησίαν γλῶσσα. Ἄν στὰ ἀνωτέρω προστεθῇ τὸ γεγονός ὅτι ἡ φήμη τοῦ Δαμῳδοῦ ὡς διδασκάλου τῶν Χαβριάτων ἦταν τόσο μεγάλη, ὥστε ὁ ἴδιος νὰ συγκεντρώνει μαθητὲς ὄχι μόνον ἀπὸ τὴν Κεφαλληνίαν, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τὰ ἄλλα Ἰόνια νησιά, τότε ὁ χαρακτηρισμὸς τοῦ Δαμῳδοῦ ὡς ἐνὸς «τῶν πρώτων ἐργατῶν τῆς ἡθικῆς καὶ πνευματικῆς ἀναγεννήσεως τοῦ νεοελληνικοῦ ἔθνους»,²¹ ἀνταποκρίνεται πλήρως πρὸς τὴν πρόσφορὰν τοῦ συντηρητισμοῦ τοῦ φιλοσόφου.

2) Τὸ δεῦτερο παράδειγμα ἐπτανησιακοῦ дуϊστικοῦ συντηρητισμοῦ ἀναφέρεται στὸν Εὐγένιο Βούλγαρι (1716-1806). Ὁ συντηρητισμὸς τοῦ Βουλγάρεως θὰ μπορούσε νὰ χαρακτηρισθῇ ὡς προοδευτικὸς συντηρητισμὸς, καθότι κινεῖται ἀπὸ τὸ παλαιὸ πρὸς τὸ νέο, ἀπὸ τὴν λογοκρατία πρὸς τὴν ἐμπειριοκρατία, ἀπὸ τὸν δογματισμὸ στὴν κριτικὴ διανόηση. «Ὅλα τὰ στάδια τῆς μακρᾶς ζωῆς τοῦ Βουλγάρεως σηματοδεύονται ἀπὸ τὴν προοδευτικὴ αὐτὴ κίνηση» ταυτόχρονα ὁμως ἡ προοδευτικότητα ὁδηγεῖ σὲ ἀντιθέσεις καὶ ἀντιφάσεις πρὸς τὸν ἑαυτὸν του πού εἶναι, κυρίως, ἐκδηλές στὸ γλωσσικὸ πρόβλημα, στὴ στάση του ἐναντὶ τοῦ ἀριστοτελισμοῦ καὶ στὴ λογικὴ του.

Ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὸν Δαμῳδὸ πού εἰσήγαγε τὴν νεοελληνικὴ γλῶσσα στὸν ἐλληνικὸ χῶρο, ὁ Βούλγαρις ἐγράψε σὲ μιὰν ιδιότυπη ἀρχαῖζουσα γλῶσσα, ἀποκαλώντας τὴν λαϊκὴ γλῶσσα «χυδαῖζουσα» καὶ ἀποκηρύσσοντας τὰ φιλοσοφικά «βιβλιδάρια» ὡς ἀνάξια καὶ ἀνίκανα νὰ ἐκφράσουν ὑψηλὲς φιλοσοφικὲς ἀλήθειες».²² Μὲ τὴν στάση του αὐτὴ

19. Πβ. αὐτόθι, φ. 1.

20. Π.Γ. Δ. Μεταλληνοῦ, *Τὸ ζήτημα τῆς μεταφράσεως τῆς Ἁγίας Γραφῆς εἰς τὴν Νεοελληνικὴν κατὰ τὸν 12' αἰῶνα*, Ἀθῆναι, 1977, σ. 43 καὶ σημ. 2.

21. Πβ. Ε. Παπανούτσου, *Νεοελληνικὴ Φιλοσοφία, ἐνθ' ἄνωθ'*, σ. 27.

22. Πβ. Ἱ. Μοισιόδακος, *Θεωρία τῆς Γεωγραφίας*, Βιέννη, 1781, προοίμιον, σ. 1.

έναντι του γλωσσικού προβλήματος ο Βούλγαρις έρχεται σέ πλήρη αντίθεση όχι μόνον πρός τόν εαυτόν του, άφοϋ γράφει καί άλλα έργα σέ γλώσσα άπλοώτερη, καί άφοϋ συμπαθεί τούς «δυτικίζοντας» καί τήν «πεφωτισμένη Δύση», αλλά καί πρός τίς άναγεννητικές προσπάθειες τής έποχής του, όπως λ.χ. του Κοσμά του Αίτωλου (1714-1799),²³ του μαθητού του Ίωσήπου Μοισιόδακος (1730-35 -1800),²⁴ του Νικηφόρου Θεοτόκη (1731-1800),²⁵ του Νικοδήμου Άγιορείτου (1749-1809),²⁶ του Άθανασίου Ψαλίδα (1767-1829)²⁷ κλπ. Περαιτέρω, οί περί γλώσσας άπόψεις του Βουλγάρως, έρχονται σέ αντίθεση πρός τò γεγονός ότι ή άλήθεια, κατά τήν έκφραση του ίδιου, είναι «κοινή πási τοίς άνθρωποις άπλώς, έπομένως δέ καί πάσαις ταίς διαλέκτοις άπλώς, μήτε είναι προσδεδεμένη πάντως μί ά καί μόνη διαλέκτω, τή Έλληνική».²⁸

Παρά τήν γλωσσικήν του άμφιταλάντευση ό Βούλγαρις δέν εύθυγραμμίζεται μέ τούς προσκολλημένους στό γράμμα σχολαστικούς, αλλά άποκρούει τίς άκρότητές των τονίζοντας ότι, «Ούδέ γάρ είναι τοϋτο καινοτομείν, άλλ' άρχαίως μάλιστα βαίνειν' του γάρ άληθούς αρχαιότερον οϋδέν».²⁹ Όσοι είναι, κατά τόν έπτανήσιον σοφόν, δέσμοι «τής Άριστοτέλους φωνής» καί τών «όρων του Λυκείου», άναδεικνύονται, κατά τήν έκφρασή του, «περιπατητικοί... άπερίπατοι».³⁰ Η συντηρητική διάθεση του Βουλγάρως έναντι του άριστοτελισμού του έπιτρέπει νά κινήται άνετα μεταξύ του φιλελευθερισμού τών εύρωπαίων, όπως του Gassendi καί του Descartes, του Γαλιλαίου καί του Νεύτωνος, του Leibniz καί του Wolff, άφ' ενός, καί του «άτύφωτου» άριστοτελισμού, άφ' έτέρου.³¹ Ός καθηγητής καί ως κληρικός ό ίδιος απέβλεψε στή διατήρηση τής άκεραιότητος τόσο «τών κατά φύσιν έννοιών»³² καί του όρθού λόγου, όσο καί τών έξ άποκαλύψεως άληθειών. Παρά τή δυσκολία συνυάρξεως ενός διαφωτισμού (του τύπου του Βολταίρου - τόν όποιον, ό ίδιος εκθειάζει καί μεταφράζει) καί ενός παραδοσιακού συντηρητισμού του τύπου του Δαμωδού, καί παρά τίς διακυμάνσεις πού ύπέστησαν οί σχέσεις του μέ τούς

23. Π. Α. Βακαλοπούλου, *Ίστορία του Νέου Έλληνισμού, τ. Δ', Τουρκοκρατία 1669-1812. Ή οικονομική άνοδος καί ό φωτισμός του Γένους*, Θεσσαλονίκη, 1973, σσ. 436 κ.έξ.

24. Π. άνωτ., καί σημ. 22.

25. Π.β. Ί. Μοισιόδακος, *Άπολογία, ένθ' άνωτ.*, σ. 36. Π.β. Ε. Παπανούτσου, *Νεοελληνική Φιλοσοφία, ένθ' άνωτ.*, σ. 31.

26. Π.β. Μοναχού Θεοκλήτου Διονυσάτου, *Άγιος Νικόδημος ό άγιορείτης*, Άθήνα, 1959. Π.β. C. Cavarnos, *St. Nicodemus the Hagiorite*, Belmont Mass. 1974.

27. Π.β. Ε. Παπανούτσου, *Νεοελληνική Φιλοσοφία, ένθ' άνωτ.*, σσ. 183 κ.έξ.

28. Π.β. άνωτ., καί σημ. 22.

29. Π.β. Ε. Βουλγάρως, *Λογική, Λειψία*, 1766, σ. 45.

30. Π.β. *αϋτόθι*, σ. 44.

31. Π.β. Κ.Θ. Δημαρά, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, Άθήνα, 1977, σσ. 8 κ.έξ. (Νεοελληνικά Μελετήματα 2). Π.β. Του Αϋτού, *La Grèce au temps de Lumieres*, Geneve, 1969 σ66' π.β. G.P. Henderson, *μν. έργ.*, σσ. 41-64. Π.β. Ά. Αγγέλου, *''Comment la pensée Néohellenique a fait la connaissance de "L' Essai de John Locke" L' Hellénisme contemporain 9 (1955) 231 κ.έξ.*

32. Π.β. Ε. Βουλγάρως, *μν. έργ.*, σ. 66.

προοδευτικούς και με τούς άριστοτελικούς, «ό φωστήρας τοῦ ἔθνους μας δάσκαλος κύρ Εὐγένιος», ὅπως τὸν ἀποκαλῇ ὁ Καταρτζής,³³ κατῳρώθωσε νὰ ἑναρμονίσει, ἔστω καὶ κατὰ τρόπο περίεργο,³⁴ τὴν βυζαντινὴ χριστιανικὴ παράδοση πρὸς τὸ εὐρωπαϊκὸ πνεῦμα.

Τὸν διυλιστικὸ συντηρητισμὸ τοῦ Βουλγάρεως ἐπιβεβαιώνουν ἐπίσης καὶ οἱ ἐκάστοτε ἀντιφατικὲς ἐκτιμήσεις τοῦ κυριωτέρου ἔργου του, τῆς *Λογικῆς*, τὸ ὁποῖον ἐξέδωκε τὸ 1766, καὶ τὸ ὁποῖον ἀπετέλεσε τὴν κορύφωση τῆς ἐπτανησιακῆς φιλοσοφικῆς διανοήσεως καὶ τὸν σημαντικώτερο σταθμὸ τῆς ἱστορικῆς ἐξελιξέως τῆς φιλοσοφικῆς μας παιδείας. Στὴν *Λογικὴ* τοῦ «κλεινοῦ Εὐγενίου», τῆς «δόξης τοῦ Γένους», χρεωστοῦσε ὁ Ἀδαμάντιος Κοραῆς τὴν «ὀλίγην αὐτοῦ παιδείαν».³⁵ Κατὰ τὸν ἴδιο τρόπο ἐξεφράσθη γιὰ τὸν Εὐγένιο καὶ ὁ Μοισιόδαξ, ὁ ὁποῖος τὸν κατέταξε μεταξὺ ἐκείνων πὺν γνωρίζουν νὰ «συγγράφουν καὶ νὰ παραδίδουν μὲ ἀκρίβειαν πᾶσαν ἐπιστήμην»,³⁶ ὁ ὁποῖος ὅμως τὸν ἐπέκρινε ἀναφερόμενον στὰ εἶδη τῶν προτάσεων καὶ στὶς συζυγίες τῶν συλλογισμῶν, στὴν *Λογικὴ* του. Συγκεκριμένα, ὁ Μοισιόδαξ ἐτόνισε ὅτι «τὸ τέλος τοῦ Φιλοσόφου εἶναι οὐχὶ νὰ διαλεκτομαχῇ, ἀλλὰ νὰ φιλοσοφῇ».³⁷ Τὶς φιλοσοφικὲς καὶ τὶς ἐπιστημονικὲς ἀρετὲς τοῦ «φωστήρος» τοῦ ἔθνους ἀνεγνώρισε καὶ ὁ Καταρτζής, ἀλλὰ δὲν ἐνέκρινε τὴν γλῶσσα στὴν ὁποία ὁ Βούλγαρις ἔγραψε τὴν *Λογικὴ* του, ἐπειδὴ δὲν εἶναι «εὐκολοπαράδοτη καὶ εὐκολοπαράδεκτη». «Ἄν εἰς αὐτὸ τὸ διάστημα (Sc. πού ὁ Βούλγαρις ἐτύπωνε τὶς τρεῖς «Λογικές») ἤθελε γράφῃ ῥωμαῖκα, σάν εὐκολο πού'ναι, πόσαις δεκαριάς βιβλία δὲν ἤθελε κάμῃ σὲ τόσα πράγματα πού μᾶς λείπ' ἀπλῶς ἡ ἰδέα τους;».³⁸ Ὁ πλεόν ὅμως ἀπροκάλυπτος ἐπικριτὴς τῆς *Λογικῆς* ἦταν ὁ Ἀθανάσιος Ψαλίδας (1767-1829), στὸ φυλλάδιο πού ἐξέδωκε ἀνώνυμα ὑπὸ τὸν τίτλο «Καλοκινήματα, ἧτοι Ἐγχειρίδιο κατὰ φθόνου καὶ κατὰ τῆς *Λογικῆς* τοῦ Εὐγενίου». Ὁ Ψαλίδας εὐρίσκει τὸν συγγραφέα τῆς *Λογικῆς* «φιλοσοφοθεολογοῦντα» καὶ ὄχι «φιλοσοφοῦντα», κυρίως ἐξ αἰτίας τῆς τριπλῆς πηγῆς τῶν ἰδεῶν, ἀλλὰ καὶ τῶν ἀνακολουθειῶν καὶ τῶν ἀβεβαιότητων, πού ὑποτίθεται πῶς ἡ *Λογικὴ* περιέχει, «οὐχ ἦττον δὲ καὶ τὸ γρίφον καὶ κομψὸν αὐτῆς».³⁹

Ἡ ἀνακεφαλαίωση τῶν ἀντιφατικῶν θέσεων τῆς *Λογικῆς* τοῦ Βουλγάρεως περιέχεται, ἀναμφισβήτητα, στὴ διατύπωση τοῦ Henderson, κατὰ τὴν ὁποία ἡ φιλοσοφία τοῦ Βουλγάρεως, ὅπως προκύπτει ἀπὸ τὸ λογικόν, τὸ

33. Δ. Καταρτζή, «Σχέδιο δτ' ἡ ρωμαῖκια γλῶσσα...» ἐκδ. ὑπὸ Κ.Θ. Δημαρά, *Τὰ εὐρίσκόμενα*, Ἀθῆναι, 1970, σ. 8.

34. Πβ. G.P. Henderson, *μν. ἔργ.*, σ. 63, καὶ σμ. 7.

35. A. Coray, *Mémoire sur l' Etat actuel de la civilisation dans la Grèce*, Paris, 1803, σ. 13.

36. Πβ. ἄνωτ., καὶ σμ. 10.

37. Πβ. Ἱ. Μοισιόδακος, Ἔνθ' ἄνωτ., σσ. 20-21.

38. Πβ. ἄνωτ. καὶ σμ. 33.

39. Πβ. Ψαλίδας, *Καλοκινήματα, ἧτοι Ἐγχειρίδιον κατὰ φθόνου καὶ κατὰ τῆς λογικῆς τοῦ Εὐγενίου*, Βιέννη, 1795, σσ. 10-11.

γνωσιολογικό και τὸ μεταφυσικό περιεχόμενο τῆς *Λογικῆς*, ἀποτελεῖ μείγμα ἀρχαίας καὶ νεωτέρας φιλοσοφίας, ἀπλότητος καὶ πολλαπλότητος, σαφήνειας καὶ ἀσάφειας, καθαρότητος καὶ συγχύσεως, ἐπάρκειας καὶ ἀνεπάρκειας, συμπύξεως καὶ ἀναπτύξεως, μερικότητος καὶ καθολικότητος.⁴⁰

Ἡ καίρια καὶ ἐπίκαιρη γιὰ τὴν ἐποχὴ τοῦ Βουλγάρεως προσφορά τῆς *Λογικῆς* του συνίσταται στὸ ὅτι ἡ ἴδια συμβάλλει στὴν ἐπιβολὴ τῆς ἀντιλήψεως ὅτι ἡ ἀριστοτελικὴ λογικὴ θεωρεῖται τούλάχιστον ἀνεπαρκὴς γιὰ νὰ ἀνταποκριθῇ στὶς ἀπαιτήσεις τῶν νεωτέρων φιλοσοφικῶν καὶ ἐπιστημονικῶν κινήσεων. Ἦταν ἀπαραίτητο νὰ συμπληρωθῇ ἀφομοιώνοντας τὶς νέες μεθοδολογικὲς, γνωσιολογικὲς καὶ ἐπιστημολογικὲς θεωρίες τῶν Εὐρωπαίων, οἱ ὁποῖες ἀποτελοῦσαν ὀργανικὰ τμήματα μίᾶς λογικῆς ἐκσυγχρονισμένης. Στὴν προσφορά αὐτὴν ἔγκειται τὸ μεγαλεῖο, ἀλλὰ καὶ οἱ μεγάλες ἀντιθέσεις τῆς προσφορᾶς τοῦ Βουλγάρεως. Ἡ ὑπέρβαση τῆς ἀριστοτελικῆς λογικῆς ἦταν ἀναπόφευκτη προκειμένου νὰ γίνει ἡ μετάβαση ἀπὸ τὸν ἀριστοτελισμὸ στὴ «φιλοσοφία» τοῦ διαφωτισμοῦ. Ἡ μετάβαση αὐτὴ ὀφείλεται, κατὰ ἓνα μεγάλο μέρος, στὴ φιλοσοφικὴ παραγωγὴ τοῦ Βουλγάρεως.

3) Τὸ τρίτο παράδειγμα ἐπτανησιακοῦ συντηρητισμοῦ ἀναφέρεται στὸν Πέτρο Βράϊλα Ἀρμέν (1812-1884), ὁ ὁποῖος, κατὰ τὰ μέσα τοῦ δεκάτου ἐνάτου αἰῶνος, εἶχε θέσει ὡς κύριο στόχο τῆς φιλοσοφικῆς του δραστηριότητος, τὴν συμφιλίωση τοῦ φιλοσοφικοῦ διαφωτισμοῦ πρὸς τὴν πλατωνικὴ καὶ τὴν ἀριστοτελικὴ παράδοση. Ἀντιθέσεις ὅπως λόγος καὶ ἀποκάλυψη, νεοαριστοτελισμὸς καὶ ἀριστοτελισμὸς, πλατωνισμὸς καὶ ἀριστοτελισμὸς, μεταφυσικὴ καὶ ἐπιστήμη, θεωρία καὶ πράξη, δὲν ἔχουν θέση στὸν ἐκλεκτικισμὸ τοῦ Βράϊλα. Τὰ ζεύγη αὐτὰ ἐναρμονίζονται στὴ φιλοσοφία του. Ὁ πλατωνικὸς ἰσοκεντρισμὸς καὶ ἡ ἀριστοτελικὴ πραγματοκρατία συμφιλιώνονται μὲ τὸν καντιανὸ ὑποκειμενισμὸ, τὸν ἐγελιανὸ ἀντικειμενισμὸ καὶ τὸν σκωτικὸ ψυχολογισμὸ. Ὁ πλοῦτος τῆς ἀρχαίας ἐλληνικῆς φιλοσοφίας καὶ ἐπιστήμης συμπλέκεται ἐπιτηδείως πρὸς τὸ «πιθανὸν καὶ καταπειστικόν».⁴¹ Ὁ Βράϊλας δὲν ἀναζητεῖ οὔτε συζητεῖ τίς διαφορὲς Πλάτωνος καὶ Ἀριστοτέλους. Καὶ οἱ δύο γίνονται ἀποδεκτοί. Καὶ ὁ Πλάτων ἐπαινεῖται καὶ ὁ Ἀριστοτέλης θεραπεύεται. Καὶ οἱ δύο μαζί, χωρὶς διακρίσεις, ἐξαιρέσεις καὶ μονομερεῖς ἐξάρσεις, θεωροῦνται ὅτι συνεχίζουν τὴν παράδοση τῆς ἐλληνικῆς φιλοσοφίας «κατὰ πᾶσαν ἐποχὴν καὶ ἐν παντὶ τόπῳ... ὡς ζωογόνον ρεῦμα πανταχοῦ εἰσδύον καὶ ὑποτρέφον τὴν ἐκβάσθησιν τῶν ποικίλων καρπῶν τῆς διανοίας».⁴²

Ἡ ἀριστοτελικὴ ἀρχὴ τῆς ταυτότητος λ.χ. θεωρεῖται ἀπὸ τὸν Βράϊλα τόσο σημαντικὴ ὅσο καὶ ἡ πλατωνικὴ ἰδέα τοῦ ὑψίστου ἀγαθοῦ. Ἡ

40. Πβ. G.P. Henderson, *μν. ἔργ.*, σ. 58.

41. Πβ. Π. Καλλιγὰ, *Μελέται καὶ Λόγοι*, Ἀθῆναι, 1898, σ. 266.

42. Πβ. Π. Βράϊλα - Ἀρμέν, «Περὶ τῆς ἐνότητος τῶν λογικῶν στοιχείων», ἔκδ. Ε. Παπανούτσου, *Νεοελληνικὴ Φιλοσοφία, ἐνθ' ἄνωγ.*, τ. 36, σ. 81. Πβ. καὶ *Corpus Philosophorum Graecorum Recentiorum*, ἔκδ. Ε. Μουτσοπούλου, Ἀθῆναι, 1973, τ. Ι, 4Α, σ. 147.

κεντρική έννοια πάνω στην οποία οικοδομείται τὸ βραϊλιανὸ σύστημα, ἡ έννοια τοῦ ὄντος, εἶναι χροιδς ἀριστοτελικῆς. Τὰ συστατικά στοιχεία τοῦ ὄντος: ἡ ὑπόσταση, ἡ μορφή, ἡ μεταξὺ αὐτῶν σχέση καθῶς καὶ ὁ τόπος καὶ ὁ χρόνος ὅπου ἡ παρουσία του ἐπιβάλλεται, ἀποτελοῦν συνεπτιγμένες ἀπόψεις τῶν δέκα ἀριστοτελικῶν κατηγοριῶν.⁴³ Ἀκόμη καὶ κατὰ τὴν ὁρολογία ὁ ἐπανήσιος στοχαστῆς ἀκολουθεῖ τὸν Σταγίριτη, ὅταν λ.χ. ὁμιλῇ περὶ *τόπου* γιὰ νὰ δηλῶσει τὸν ὥρο, ἐνῶ ἡ διαφορά μεταξὺ τῶν δύο ἐννοιῶν εἶναι σημαντική καὶ καιρία.⁴⁴ Ἐξ ἄλλου, ἡ βραϊλιανὴ γνωσιολογικὴ θεωρία ὄχι μόνον ἐνσωματώνει τὴν ἀντίστοιχη πλατωνική, σύμφωνα μὲ τὴν ὁποία ὁ ἀληθὴς χαρακτήρας τῆς γνώσεως εὐρίσκεται στὴ νόηση τοῦ ὄντος, ἀλλὰ καὶ προσπαθεῖ νὰ τὴν συμβιβάσει πρὸς τὸν παρμενίδειο γνωσιολογικὸ δογματισμό.⁴⁵

Εἶναι συνεπῶς δικαιολογημένη ἡ αἰσιοδοξία τοῦ Βράϊλαν γιὰ τὴν συναρμολόγηση τῶν ἀρχῶν καὶ γιὰ τὴν συγκρότησή τους σὲ ἓνα σύστημα, σ' ἓνα τέλος, στὸ ὁποῖο ὑπάγονται, ὅπως συμβαίνει μὲ τὴν ὠριγένειο θεωρία περὶ τῆς ἀποκαταστάσεως τῶν πάντων, ὅλα τὰ προβλήματα καὶ οἱ λύσεις τους ἀπὸ τὴν ἴδια πάντοτε σκοπιὰ καὶ μὲ τὰ ἴδια μέτρα: στὸ πνεῦμα διὰ τοῦ πνεύματος.⁴⁶

IV

Ἐκ τῶν ἀνωτέρω τριῶν παραδειγμάτων προκύπτει ἀβίαστα τὸ συμπέρασμα ὅτι ἡ ἐπανησιακὴ φιλοσοφικὴ διάνοηση, κατὰ τὰ κύρια γνωρίσματά της, ἐτήρησε στάση συντηρητική καὶ ἀπέφυγε τὶς ἀκρότητες τοῦ φιλελευθέρου πλατωνισμοῦ καὶ τοῦ ἄκρου ἀριστοτελισμοῦ ἢ σχολαστικισμοῦ. Οἱ ἐπανήσιοι στοχαστές, ὡς φορεῖς εἴτε τοῦ δυϊστικοῦ εἴτε τοῦ ἐκλεκτικιστικοῦ συντηρητισμοῦ, ἀπέβησαν ὄχι μόνον οἱ συνειδητοὶ συντηρητές τῶν θησαυρῶν τῆς ἀρχαιότητος καὶ τοῦ πνεύματος τῆς ἐθνικῆς μας παραδόσεως, ἀλλὰ καὶ οἱ εὐπαθεῖς δέκτες καί, συγχρόνως οἱ προβολεῖς, τῆς ἀνανεουμένης σοφίας καὶ τοῦ ἐπιστημονικοῦ πνεύματος τῆς Δύσεως. Ἔτσι οἱ προνομιούχοι αὐτοὶ ἐπανησιακοὶ φιλόσοφοι κατῴρθωσαν καὶ νὰ ἀνήκουν ὁλοκληρωτικὰ στὸν ἐλλαδικὸ ὥρο, νὰ διατηροῦν ἀλώβητη τὴν παρακαταθήκη τῆς παραδόσεως, καὶ νὰ ἐμπνέωνται ἀπὸ τὰ ἀναγεννητικὰ ρεύματα τῶν ιδεῶν τῆς Δύσεως. Ὑπ' αὐτὸ τὸ πρίσμα θεωρούμενη ἡ προσφορά των ἀποτελεῖ μιὰν ἀκόμη διαπίστωση τῶν συντηρητικῶν των διαθέσεων καὶ τῆς δημιουργικῆς των συμβολῆς στὴν συγκρότηση καὶ στὴ σταθεροποίηση τῆς δυϊστικῆς ἰδεολογικῆς ὑποστάσεως τοῦ νέου Ἑλληνισμοῦ.

43. Πβ. Ἀριστοτέλους, *Μ.τ.φ.*, Ε 2, 1026a 33-35. Πβ. P. Aubenque, *La problèm de l'Etre chez Aristote*, Paris, P.U.F. 1962, σ. 164.

44. Πβ. H. Bergson, *Quid Aristotelis de loco senserit*, Paris, 1889.

45. Πβ. Ε. Μουσαποπούλου, «Δομὴ καὶ ἀναδόμησης τοῦ χρόνου κατὰ Π. Βράϊλαν—Ἀρμένην», *Φίλος. προβληματισμοί*, τ. 2, σ. 401.

46. Πβ. *αὐτόθι*, σ. 397.

SUMMARY

Leonidas C. Bargeliotes, *The Dualistic and the Eclectic Conservatism of the Philosophical Thought in the Ionian Islands*

The main characteristic of the philosophical thought in the Ionian Islands seems to be the dualistic conservatism. This view is supported by the religious and philosophical contributions of three philosophers in the Ionian Islands: Vikentios Damodos, Eugenios Voulgaris and Petros Vrailas-Armenis. Their contributions show that they follow a middle course between the two extreme philosophical movements, the liberal platonism and the scholastic aristotelianism. The dualistic conservatism of these representative philosophical types in the Ionian Islands is the outcome of their conscious effort to assimilate the intellectual and religious achievements of the national Hellenic tradition on the one hand, and the scientific-philosophical achievements of the European thought on the other hand.